

նական և գերբնական ճշմարտութեանց մէջ միայն չամփոփեր, վասն զի ըստ իրեն, սուրբ գիրքն բովանդակ ունի ի Հոգւոյն սրբոյ ներշնչման պարզեւ և է ազատ յամենայն վրիպակէ: Եւ այսու ենթադրութեամբ միայն կը բացատրուի թէ ինչո՞ւ հանճարեղ Կողբացի իմաստասէրն բնական գիտութեան խնդրոց մէջ սուրբ Գրոց հեղինակութեան վրայ կը յենու ընդդէմ մարդկային քննութեանց արգասեացը: ս. Գրոց վկայութեամբ կը լուծէ՝ զինդիրս արեգական և աստեղաց չարժման և սորա ուղղութեան: Այլ կրկին ենթադրութեամբ կարելի է մեղմիկ Եղեկոյ (և այլ հայ մատենագրաց) ներշնչման վրայ ունեցած այս զաղափարն: Եւսի՞ որ նա կ'ընդունի ի ս. Գիրս ճշմարտութեանց յայտնութեան զարգացում մի: Եւ վասն զի աստուածային հաղորդակցութեան յայտնութիւնք միեւնոյն որոշեալ նպատակի կը ծառայեն, հարկ է որ լինին ըստ բովանդակութեան ք ըստ ձեռնն այնպէս՝ որ տոյն նպատակին համապատասխանեն: Ըստ այսմ Աստուած ալ կը նկատէ մարդկան յարաբերութիւնքը: Եղեկի մի քանի օրինակ կը բերէ առ այս. օրինակ իմն թէ Աստուած Մովսիսի ձեռքով բացայայտ չի ցուցուց խուարի, որոտման, փայլակի, լրոյ, հողմոյ արարած լինելն: Բայց յինքեան յայտնի է թէ երկնից և երկրի այս նիւթերն, զօրութիւնքն և երևոյթք ունին արարած լինելու բնագործմը այն մարմնոց հաւատար, որոց բաղկացուցիչ մասունք են անոնք և պատահունք: Այլ որպէս զի այսու չի զօրանայ այն կարծիքն՝ թէ Մովսիսի ի բրեւ արարած չի նշանակուածն առ հաստարակ չիք, Հոգին սուրբ որ Մովսիսի խօսեցաւ, այլ մարգարէից ձեռքով ցուցուց անոնց ևս արարած լինելը: Աստի կը հետեի թէ ի ս. Գիրս կը գնէ նա յառապողութիւն յայտնութեան՝ հարկը պահանջած ատեն: Եւ ըստ Կողբացի մատագովին ի սուրբ գիրս կան ճշմարտութիւններ որք համաձայն են նշանակուեալ են, և կամ անմիջապէս ըստ իրենց բովանդակ ընդարձակութեան բացայայտեալ չեն: Բայց Աստուծոյ փրկաւէտ ծրագրին համեմատ տեղ մը մութ նշանակուածն՝ ուրիշ տեղ մը յարմար անթիւ ի նոյն Հոգւոյն սրբոյ պայծառ կերպով յայտնուած է:

Շարայարեցի

ՎԱՆԱՅ ԵՌՎԱԿԻ ԿՂԶԻՆԵՐԸ

ԱՂԹԱՄԱՐ

(Շար. յէջ 380)

ՂԹԱՄԱՐԱՅ Թեմերր որդուեմանակ, Գազիկ թագաւորը չի դադարիր իւր բարեպաշտական զործերն, կը փութայ Ստանայ հարաւային արեւմտեան կողմը, այժմեան սակաւարնակ իլի աւանի մէջ, բաղամթիւ աշխատարօք և արդունական զօրօք, կը կառուցանէ իլոս վանքը՝ որոյ եկեղեցին 40 խորան ունենալուն պատճառաւ կոչուած է նաև Քառասուն խորանք¹: Արծրունի թագաւորը մենաստանս կառոյց իրել ի փոխարէն Աղթամարայ, զոր առած էր ի Տէր Եղիայէ: Մեղ ծանօթ կոնսպիկէն կ'իմանամք որ «Եկեղեցին գիւղս եկեղեցին յանուն սուրբ Աստուածածնին և սուրբ Փրկիին և սուրբ Սիոն՝ դուց վանք, զի բնակեցեան ի նմա յամառնային ժամանակն որ ԲՃ (200) անձն արեղայ էին, թող զփակեցուն և զսարկաւազուն»: Կրօնաւորաց այսպիսի բաղմութիւնը բնականաբար անկարելի և անյարմար իսկ էր բնակեցընել յԱղթամար, որ դարձած էր աղմկալից և բազմամարդ քաղաք մը: Ուստի որոշեալ թուով միանձեռնք Աղթամարայ արքայաշէն տաճարի աստուածային սրբազան պատամունք կատարելու համար ի կղզին պահելով, մնացած բոլոր միանձանց բաղմութիւնը, որոց մէկ մասն ալ եկած էր Գեորգ հայրապետի հետ, դուռ իլու վանքը, որոց համար յատուկ ամարանոց ալ շինեց Ս. Սիոն անուամբ: Գազիկ կրօնաւորաց համար

1. — Բ. 26. էջ 183, և այլն:

1. Մենաստանիս կիսակործան և տխուր տեւորանի նկարագիրը բարւոք կը համարեմ առ ժամս զանց ընել:

ուրիշ մենաստան մ'ալ սուրբ Աստուածածնի անուամբ կառուցանել տուաւ Արոտասարի կողքին բարձր բլրի մը վրայ. նոյնպէս կարմրակ Աստուածածնի վանքն այլ շինուած է նոյն բարեպաշտ արքայէն ։

Թովմա Արծրունին Ալթամարայ տաճարի նկարագիրն ընելէ վերջ, կ'անցնի անմիջապէս պատուելու ընդդէմ արաբացւոց մղուած այն մեծ պատերազմն, յորում մեծամեծ յաղթութիւններ ըրաւ քաջն և կորովին Գապիկ ։ Մեր նիւթն զուրս լինելով այդ պատերազմի ամբողջական նկարագրին աստ ընելը, արմանի կը համարմը յիշել միայն թէ այդ պատերազմական բանակաց մէջ կը գտնուէր նաեւ Ալթամարայ նորընտիր Եղիշէ հայրապետն հանդերձ քահանայական զատիք ։ Պատերազմի ժամանակ Եղիշէ հայրապետը շրջապատուած իրեն քահանաներովը, Գինւոյ բլրան միայն, սրբոյն մեծին Ներսէսի նման բազկատարած և ծնրապիր, անդպար կ'աղօթէր առ Աստուած, մինչև հուսկ ուրեմն յաղթող կը հանդիսանային Հայք և կը յաղթուէր երկրորդ Ամաղէկը ։

Արծրունի պատմիչը Յայտարարութիւն կերպագրութեան անձին և փառաց Վեժի արքային Հայոց Գապիկայ վերնագրով զիտոյ մը մէջ, ընտիր կերպով կը ցուցանէ Արծրունի թագաւորի ամենայն բարեմասնութիւնը . այլ չյիշատակէ թէ ինչ վախճան ունեցաւ Գապիկ, թէպէտ այդ մասին հաւատարմութեան զեկութիւններ կրնանք առնուլ կոնդակէն . և էւ հասեալ ի բարիոք ծերութեան (Գապիկ) ընտարբք յերկարեալ ամս Ղ, և Ն ամ թաղաւորեաց և ապա փոխեցաւ առ Քրիստոս յանանց կեանքն և յանվախճան թագաւորութիւնն ի թուականութեան հայոց ԴձԻԲ յամենան խոռի որ օր Զ էր ամսոյն յօր հինգարամի ի յԱլթամար հանգեաւ ։ Եւ արարին կոծ մեծ և սուգ ի վերայ նորա . տարի մի և Զ ամիս ի սուգ մնաց աշխարհն ։ Եւ թաճար թագուհին Գ տարի սգով մնաց, մինչ ապա թագաւորեաց որդին ամիրա Գորգին ։ Տէր Աստուած, զո անարատ ծնողի բարեխոսութեամբն լուսաւորեալ լուսով ստոռածութեան քո, Գապիկ թագաւորի հոգին և զիւր ծնողացն հօրն Գիբրանկին և զմօրն զՍոփի

խաթունին և զեղբարցն Աշոտ թագաւորին և Գորգէն արքային որ տիրէր Կանկլարայ բերդին ։ Եւ զամենայն արեան մերձաւորս և զազոս ամենայն դասեցէ Տէր Աստուած ի դաս աշխտութեան ընդ իմաստուն սուրբ կուսանս, խորանակից, դասակից, փառակից արասցէ ամենայն թագաւորացն սրբաց Տրդատայ և Թէոդոսի և Աբգարու և արեամբ ներկեալ մարտիրոսացն և ճշնաւորացն և առաքելոցն երկուսասանից զասակից արաոցէ Քրիստոս Աստուած մեր. ամէն եղիցի եղիցի ։ Եւ զուր լի բերանով և բարեխօս լեզուաւ Աստուած ողորմի ասացէք Գապիկ թագաւորին և ծնողաց նորին և ամենայն ազգականաց նորա ։ Եւ Քրիստոս Աստուած որ տէրն է փառաց և առող ողորմութեանց, տացէ նոցա միոյն հարիւրապատիկ և բիւրապատիկ պարգեւեաց զերկնից արքայութիւնն և զանվախճան թագաւորութիւնն յաւիտեանս յաւիտենից . ամէն » ։

Ընթերցողը կը տեսնէ վերոյիշեալ առից մէջ թէ ինչպէս Ալթամարը, բովանդակ նորա շրջակայից ժողովուրդը և ողջոյն վասպուրականը ի սուգ անմիթթար կը համակի, իւր մեծ, քաջ և իմաստուն թագաւորի մաս հաւաքը ։ Ժողովրդեան սուգը կը տեսնուի մը և վեց ամիս, իսկ այրիացեալ բարեպաշտ թաճար թագուհին կ'ողբայ Գապիկ ամբողջ երեք երկայն, և մեր աշխարհի համար աղետալից տարիներ, մինչև հուսկ ուրեմն թագաւորեց որդին ամիրա Գորգին ։ Զգիտեմ ինչ պատճառաւ կոնդակէն մէջ, Գապիկայ յաջորդը, որդին ամիրա Գորգի կոչուած է փոխանակ Գերեմիան, զի մեր այն ամեն պատմիչներն, որ գրած են արծրունի թագաւորաց շարքը, միշտ անմիջապէս Գապիկ վերջ կը դնեն նորա Գերեմիկ որդին . նոյնպէս գրուած է նաեւ ձեռագիր Ոսկեփորկիկ (ԻԲ) մը մէջ, իշխանք Արծրունեաց որ քաջաշորեցին վասպուրականի, վերնագրիտակ Գրուածքիս նիւթն չլինելով Գապիկայ կենսագրութիւնն յօրինել, այդ պատճառաւ մենք շահացնիք միայն փոքր ի շատ յիշել նորա կենաց և գործոց այն զլիարատ կէտեր որոնք սերտ յարաբերութիւն ունէին Ալթամարայ պատմութեան հետ ։ Գապիկայ թագաւորու

թեան ժամանակին վրայ որոշ տեղեկութիւն մը չենք կարող առնուլ ի պատճառս, զի իւրաքանչիւրն տարբեր եւ խառնակ զբնն. եթէ հաւատք ընծայենք կոնդակադրի խօսքերուն, հակառակ ազգային պատմութենէ մեզ ծանօթ թուականաց, պէտք ենք ընդունել որ նա ապրեր է Ղ (90) տարի, թագաւորեր է Կ (60) տարի եւ վախճաներ հայկական ԴձԻԲ (= 973) թուին: Չգիտեմք թէ Արծրունեաց թագաւորներէն անդրանիւր միայն Գագիկ թէ նորա յաջորդներէն ոմանք այլ թաղուած են յԱղթա մար. սակայն եթէ թաղուած եւ ըլլան, ինչպէս Գագիկայն, նոյնպէս եւ նոցա չիրիմք անյայտացած են եւ կամ անասուցութեան դատապարտուած. որով նոցա գործերով եւ քաջութեամբք սրանցադոդ այցելուք Աղթա մարայ, հարկ է որ առանց նոցա շիրիմներու մօտ կանգնելով հոգոց մ'ըսելու եւ համարյա մը տալու տրամաթախիծ հեռախոս ի կղզւոյն: Բայց ոչ, մենք այդպէս չընենք, յարգոյ ընթերցող, նոցա շիրիմք մեր աղօթից հետ ամենեւին վերաբերութիւն չունին, նոքա կղզւոյ որ անկիւնն այլ որ թաղուած չենին, նոցա հոգիք նոյնպէս իրենց փոկութիւնը եւ հանգիստը կը գտնեն մեր մաղձոտքներէն, մեր աղերսներէն, ուստի հոգոց այլ ըսենք, ողորմիս այլ տանք կոնդակի հետեւեալ խօսքերով. «Քրիստոս Աստուած լուսաւորեալ զՏէր Եղիշէ¹ կաթողիկոսի հոգին եւ բարի ծնողացն նորա եւ զԳագիկ թագաւորին եւ զնախնեաց նորին զՊարոն իշխանաւուզին եւ զԹոռնի իշխանին, զՊարոն Թադէոսին եւ զԱրշմունչ իշխանին եւ զՄարմաճ տիկնաց տիկին, զՊարոն Գորգին, զՊարոն Սէֆէյին եւ կոռնիքէկին² եւ զազգն ամենայն առ հա-

տարակ, ի բերանով Աստուած ողորմի առաջէք նոցա եւ Տէր Աստուած ձեզ ողորմեցի յօրհնութեան պահուն. ամէն¹ »:

Աղթամար, վասպուրականի ամուր մայրաքաղաքը, հաւանականագոյն է որ արքունի առաջին թագաւորի մահէն վերջ եւ յաջորդաբար շարունակեց իրեն զահ Վասպուրականի կամ լաւ եւ արծրունի թագաւորաց: Այս թագաւորք յաջորդեցին միմեանց հետեւեալ կերպով.

Ա. Գագիկ.

Բ. Դերենիկ Առա՛ որդի Գագիկայ.

Գ. Արուստհէ Համազասպ՝ որդի Գագիկայ՝ եղբայր Դերենիկան.

Դ. Առա Սահակ՝ որդի Արուստհէ.

Ե. Գոռգէն Խաչիկ՝ եղբայր Առաի՛ որդի Արուստհէ.

Ձ. Սենեքերիս Բալհանեհէ՛ եղբայր Գոռգէնի, որ 1024ին երկիրը Յունաց տալով, փոխադրեցաւ ի Սեբաստիա:

Որչափ որ հնար էր մինչև ցարգ տեսնել Գագիկայ կենաց Աղթամարայ հետ վերաբերութիւն սենեցած գլխաւոր կէտերը, եւ վերջապէս զինքը հանդուցիւք նոյն կղզւոյ, առաջ, մի անսրոջ տնկիւնը: Այժմ փորձենք եւ քննենք անսնել նաեւ, եթէ հնար է, թէ ի՞նչ վերաբերութիւններ ունեցան վերոյիշեալ թագաւորներէն եթէ ոչ ամենքը, զէթ ոմանք նոյն կղզւոյն հետ: Եթէ մեր պատմիչները կարեւորութիւն տալով ճշգրտեամբ մեզ աւանդէին մեր պատմութեան վերաբերեալ էական կէտերը, եւ կամ եթէ մեր ազգի յատկացած պատգոյթութիւնը, ծախիչ հուրն եւ բարբառոս սուրն եւ սպառիչ ժամանակն չմաշէին, ի չիք չգարձնէին զէթ պատմական զլխաւոր եւ ընտիր աղբիւրները, այն ժամանակ զիւրութեամբ կը կարողանայինք պատկերացընել ընթերցողաց մտաց առջև, զրուսած, քիտ վերաբերեալ պատմական տեղեկութիւնը:

1. Տէր Եղիշէ Աղթամարայ առաջին կաթողիկոսը վախճանած է Գագիկայ կենդանութեան ժամանակ, կ'երևի հարկապէս ձեռնադրուելէ երեք տարի վերջ, զի ինչպէս յետոյ պետի տեսնենք Աղթամարայ կաթողիկոսաց շարքէ մէջ, անմիջապէս իրեն կը յաջորդէ 933 թուին Դաւիթ հայրապետը:

2. Գրուածքին կարգին մէջ պետի ծանօթանալէ առաջ տողից մէջ յիշուող քանի մը անծանօթ անունաց:

1. Այս ողորմիւք, ինչպէս մէջն յիշուող անունաք այլ ցուցնեն, գրուած կը թուի Գագիկայ մահէն շատ տարիներ վերջ:

Սակայն զուրկ լինելով այդ ամենէն , հարկ է ամենայն ինչ զգուշաւոր դիտողութեամբ ի գէր արձանագրացանել , երբեմն ևս կարծեօք վարել և ապագայի մէջ նոր լոյս ստանալու յուսով հրատարակել :

Եւտ երկար սոյն և կոծմանց , այն ինչ հայրենի գահուն ժառանգորդ կը լինի Գազկայ անդրանիկն Դերենիկ , անմիջապէս ձեռք կը զարնէ կառավարական զործերու , և չլիշուի թէ նորոգութիւն կամ շինութիւն ըրած ըլլայ յԱղթամար . բայց ան տարալոյս նստած է անդ , աբ էր նաև այրիացեալ բարեպաշտ թաւար թագաւորամայրը :

Դերենիկ թագաւորի առաջին գործը կը լինի իւր հօր սպարապետ Ալլխարիպ հաւնունին պաշտօնանի ընել , և նորա տեղ սպարապետութեան պաշտօնի բարձրացընել Սարգիս անունով մէկը : Ի հարկէ Դերենիկի այս գործողութիւնը մեծապէս կը վերադարձնէր հինաւորաց և կորովի Ալլխարիպ սպարապետի սիրտը , որ երթալով Հերայ և Զարեանդայ այլազգի Ալլաշահնի իշխանի մօտ , կը յորդորէ զինքը յարձակելու վասպուրականի Անձեալցեաց զաւառի վրայ : Այս լսելով անորէն իշխանը մեծապէս կ'ուրախանայ , և բազմաթիւ զօրքերով յանկարծակի յարձակելով Հայոց վրայ՝ մեծ կուտորած կ'ընէ և Դերենիկ թագաւորը բռնելով գերի կը տանի և կը բանտէ Հէր քաղաքի մէջ , ինչպէս երևի՝ յարձակման ժամանակ Դերենիկ ևս գտնուեր է հեռու իւր մայրաքաղաքէն , զօրաց բանակաց մօտ , որոնք բանակած էին ի ձորա հովիտս Անձեալցեաց գաւառի : Դերենիկան գերութիւնը երկար չի տևեր . անմիջապէս , Հայոց բանակի հանդիպած ախար դէպքի երկրորդ օրը , յայտնի լինելով Ալլխարիպի վատ գործը , վասպուրականի բոլոր վանքերը , վարազէն սկսեալ , սաստիկ բարկանալով , բազմաթիւ եպիսկոպոսներով միաբան կը նշովեն զԱլլխարիպ : Այս նշովից վրայ , Ալլխարիպ կը ճաննայ իւր պակասութիւնը և կը փախչայ կ'ազատէ գ'Դերենիկ ի դերութեան և իւր առաջին գահուն վրայ կը հաստատէ : այսպիսով Ալլխարիպ կ'արձակուի ի նշովից և կ'արժանանայ վերստին բարձր պաշ-

տամանց՝ Դերենիկան կինաց վրայ վերը յիշուած դէպքէն զատ , այլ ինչ չաւանդեն մեր պատմութիւնը , բայց միայն յիշեն նորա մահը , թագաւորական գահուն վրայ (բոս Ստ. Տաւրոնցեց) տասն և եօթը տարի կենալէն վերջ :

Արքայական գահը կը բարձրանայ Դերենիկան եղբայրն և Գազկայ կոտսեր որդին Աբուսաշ Համազասպ . բայց դեռ բան մը չ'ըսած թէ Բնչ վիճակի մէջ էր Աղթամար ասոր ժամանակ , լաւագոյն կը համարիմ , աստ առաջին անգամ ի լոյս ընծայել Աղթամարայ կաթողիկոսաց շարքն , որոյ մեծագոյն մասը քրիստոնեան և ճշգրտութեան կարօտ կը գտնեմ և որոյ վաւերականութեան և ստուգութեան չեմ կարող երաշխաւորել :

ՇԱԽ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՅՆ ԱՂԹԱՄԱՐԱՅՑ

Ի թուականութեան Հայոց ԳՁԶ (== 924) , եղև շինութիւն մեծապայծառ սուրբ Խաչ առնարին . ի նոյն աւուրն և ի նոյն ժամանակին եղև նաւակատիր և ցնծութիւն յոյժ , Եկն Տէր Գէորգ կաթողիկոսն առ Գազիկ արքայն և հաստատեցին զսուրբ Խաչս Աղթամարայ աթոռ սուրբ Լուսաւորչին ամենայն հայաստանեայց աշխարհի : Եւ նա ձեռնադրեաց զՏէր Եղիշէն որ եկրօրարկէր էր Գազիկ թագաւորին կաթողիկոս Աղթամարայ :

1. Տէր Եղիշէ .

2. Տէր Դաւիթ , ԳՁԶԲ (== 923) ազգակից Մարթոց կաթողիկոսին , ի գեղէն Արագածու .

3. Տէր Յովնանն .

4. Տէր Գրիգոր .

5. Տէր Ստեփաննոս , յազատ տանէն .

1. Դերենիկ արծրունի թագաւորի գերութեան և ազատման պատմութիւնն մեզ տեղն է տեղը կը պատմէ Մատթէոս Ուռհայեցի իւր պատմութեան 36-40 էջից մէջ . ապ . Երուսաղէմի 1869 :

2. Այս շարքս այլ խնամքով ընդօրինակուած է Աղթամարայ կոնդակը պարունակող ձեռագրէն :

6. Տէր Գրիգորիս, որ է պատմող մեծապատիւ եկեղեցւոյ, որ է որդի Հեղեմիկ արքային:

7. Տէր Դաւիթ, ամենայն առաքինութեամբ զարդարեալ նման Լուսաւորչին և ամենայն ընտրելոցն, որ ի թուին Հայոց ՆԽԲ (== 993) եկն սուրբ Գրիգոր Նարեկացին և ձեռնադրեաց զնա կաթողիկոս, որ է որդի Արդմանէին որ էր իշխանաց իշխան, եղբայր Ալուզիկ արքային:

8. Տէր Գրիգոր, ՆԽԲ (== 1003) տղայ գոյով քսանամեայ:

9. Տէր Յովհաննէս Աղմսեցի:

10. Տէր Ստեփաննոս Անձուացի:

11. Տէր Խաչատուր, ի Տիգրանակերտ քաղաքէ:

12. Տէր Ստեփաննոս, որ սուրբ Խաչի գմբեթն սալեց, 12 քար ի հարաւակողմն շինեաց:

13. Տէր Եղիշէ Աղբակցի:

14. Տէր Զաքարիա, ԳՃԶԸ (?), որ զԼմայ անապատի սուրբ Գէորգն և զՄատղափանքն շինեաց և այլ բազում եկեղեցիս նորոգեաց, զՃՄԱՆ ժամատունն և զամառան:

15. Տէր Յակոբ:

16. Տէր Բարսեղ:

17. Տէր Սարգիս:

18. Տէր Գրիգոր:

19. Տէր Թադոս:

20. Տէր Սիմոն:

21. Տէր Դաւիթ:

22. Տէր Յովհաննէս:

23. Տէր Մովսէս:

24. Տէր Առաքել:

25. Տէր Սահակ:

26. Տէր Միլայէ:

27. Տէր Ղեւոնդ:

28. Տէր Սամուէլ:

29. Տէր Ներսէս, մականունեալ Փշատ:

30. Տէր Աբրահամ:

31. Տէր Յովհաննէս:

32. Տէր Ղեւոնդ:

33. Տէր Սարգիս:

34. Տէր Յովհաննէս:

35. Տէր Թադէոս:

36. Տէր Զաքարիա, նահատակեալ յՈս-

տան քաղաքի ձեռամբ անօրինաց († 1396):

37. Տէր Եղիշէ:

38. Տէր Սարգիս:

39. Տէր Ներսէս:

40. Տէր Գրիգոր:

41. Տէր Սահակ:

42. Տէր Ստեփան:

43. Տէր Յովհան:

44. Տէր Եղիա:

45. Տէր Դաւիթ:

46. Տէր Բարսեղ:

47. Տէր Ներսէս, որ յերկրին Շատախ ի գետն անկաւ:

48. Տէր Յովար:

49. Տէր Ստեփաննոս:

50. Տէր Ղեւոնդ:

51. Տէր Աբրահամ:

52. Տէր Թադոս:

53. Տէր Դաւիթ:

54. Տէր Սահակ:

55. Տէր Ստեփաննոս:

56. Տէր Դաւիթ, հեղահոգի, աղքատաւոր, ողորմած, ամենայն առաքինութեամբ ւր:

57. Տէր Գրիգոր:

58. Տէր Մովսէս Արտօնեցի:

59. Տէր Յակոբ:

60. Տէր Ներսէս:

61. Տէր Սարգիս:

62. Տէր Յովհան:

63. Տէր Ստեփան:

64. Տէր Սիմոն:

65. Տէր Գրիգոր:

66. Տէր Դաւիթ:

67. Տէր Զաքարիա, եղբորորդի Տէր Դաւիթին, գերագոյն քան զմեծ Տէր Զաքարիայն, շինեաց յԱղթամար քաղաքի երկու եկեղեցիս յանուն սուրբ Աստուածածնի և սուրբ Ստեփաննոսի, յետոյ գնաց ի Ելմիածին (1461) զաթոռն Ելմիածնի նորոգեաց, քանզի իման տեղին բազում պարտուց ներքե անկեալ էր, սա հատոյց զպարտսն բոլորովին: Սա յաջորդեաց երկուց աթոռոց՝ և ապա եկն յԱղթամար բերելով ընդ իւր զԱլ Լուսաւորչին և զսպառն, վասն երկիւղին այլասեռից և ոչ վասն նախանշու, ի թուին Հայոց ԶԺԱ (== 1462) այս եղև:

68. Տէր Թադրոս .
 69. Տէր Միքայէլ .
 70. Տէր Սարգիս .
 71. Տէր Կարապետ Խիզանցի .
 72. Տէր Ստեփաննոս , այր առաքինի .
 73. Տէր Ներսէս .
 74. Տէր Գրիգոր .
 75. Տէր Եղիազար .
 76. Տէր Բաղդասար .
 77. Տէր Ղազար .
 78. Տէր Աւետիս , մականուանեալ Կարմիր .
 79. Տէր Գրիգոր , Լատագով իմաստու թեան .
 80. Տէր Արամատ .
 81. Տէր Յովնանէս .
 82. Տէր Ներսէս .
 83. Տէր Ստեփանն .
 84. Տէր Բաղդասար .
 85. Տէր Կարապետ , մականուանեալ ...
 86. Տէր Մարտիրոս , մականուանեալ Գորշի , յերկրէն Մոկաց , ի գեղէն Նանէնից .
 87. Տէր Բաղդասար , ի տանէն Ազատաց .
 88. Տէր Ստեփաննոս .
 89. Տէր Մարկոս , յաշխարհէ Քալբեբունեաց ի գեղէն Բլորմակայ .
 90. Տէր Թումա , ի մօրէն յազատ տանէ և ի հօրէ ուշուռնի , ի գեղէն Նրիզայ .
 91. Տէր Սահակ Արծկեցի .
 92. Տէր Յովնանէս , մականուանեալ կեռակ .
 93. Տէր Հէրապետ Փաթեցի .
 94. Տէր Յովնանէս , ի Հայոց ձորայ .
 95. Տէր Գրիգոր Գաւաշեցի († 1610) .
 96. Տէր Թումա , յերկրէն Համկու .
 97. Տէր Ղազար Մոկացի , առաքինի .
 98. Տէր Գրիգոր Խիզանցի , ի տանէն Մեծաց .
 99. Տէր Բաղդասար Բաղիշեցի .
 100. Տէր Սահակ Աղբակցի .
 101. Տէր Յակոբ Ամեցի .
 102. Տէր Նիկողայոս Սպարկերտցի , ի գեղէն Լուարայ ի տանէն մեծի Սեւոյ Գրիգորի , այր իմաստուն , հոգեւոր հին և նոր կտակարանաց և արտաքնոց . բազում աշխատանս կրեաց յաթոռս . և ետ գրեանս

- յիշատակ , ի Թուին Հայոց ՌՃՂ (= 1741) .
 103. Տէր Գրիգոր .
 104. Տէր Թումա Աղթամարցի , ի ցեղէ Գազիկ Թագաւորին .
 105. Տէր Կարապետ Ղուքմէսմենց .
 106. Տէր Յովնանէս Սպարկերտցի .
 107. Տէր Միքայէլ Վանեցի , յոյժ երաժշտ .
 108. Տէր Կարապետ Շատախցի , յոյժ ողորմած .
 109. Տէր Խաչատուր Վանեցի , առաքինի և սուրբ .
 110. Տէր Յարութիւն Արտսնեցի , սանաւ հատակեցաւ ի Խիզնա սուրբ Խաչն Թուին ՌՄԶԲ (= 1823) , յաւուր աւագ ուրբաթու . զի Ապարանից վանից վանահայրն երկու կին առեալ էր , և Հայրապետն անգունեաց զնա . և նորա մատնեալ զնա անօրինաց ետ սպանանել . յետ կատարման ճառագայթեցաւ լոյսն ի վերայ մարմնոյ նորին .
 111. Տէր Յովնանէս Շատախցի , ի գեղէն Ծղայ¹ († 1843) .
 112. Տէր Խաչատուր († 1851) .
 113. Տէր Պետրոս Պիլիպիւ 1858է 1864 .
 114. Տէր Խաչատուր 1864է 1895 .

Յետ Տէր Խաչատուրի գեռ յինչև ցարդ թափուր մնաց Աղթամարայ կաթողիկոսական գահն և 1895էն ի վեր Տէր Արսէն անուամբ ոմն տեղապահութեան պաշտօն կը վարէ :

Ազգային գրականութեան և պատմութեան զբաղողը , երբ ականարկ մը տան մեր աստ հրատարակած Աղթամարայ կաթողիկոսաց շարքի վրայ , պիտի տեսնեն որ ի պատմութեան յիշուած շարք մը կաթողիկոսաց աշուանք որք նստած են յԱղթամար , ամենին չեն յիշատակուած . թէ ինչ կը նշանակէ այդ և թէ զորա պատճառն ինչ է , առ այդ անկարող կը լինիմ , գէթ առ այժմ , պատասխանելու : Գարձեալ վերոյիշեալ շարքի մէջ պակաս կը գտնեմ , Տէր Ատոմ ա-

1. Մինչ հոս գրուած էր ի ձեռագիրն , յաւուրդէն յաւելուած մեք . հանգերէ իրենց իշխանութեան ժամանակն ցուցնող թուականօք . երանի թէ հիներն ևս ունենային իրենց թուականներն :

նուամբ Աղթամարայ յատուկ կաթողիկոսք, որ ժամանակակից եղած է Էջմիածնի Տէր Սարգիս (Գ.?) կաթողիկոսի, բնչպէս կը տեսնուանամ վիեննայի Մխիթարեանց մատենադարանի ձեռագիր աւետարանի (թ. 23) մը յիշատակարանէն, որ գրուած է Հիզան կամ Խիզան վիճակի (Աղձնիք), Որճոկ գիւղի մէջ. «Աղբ գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի մեծի թուականիս Հայոց ՁԻՁ (= 1497) ի կաթողիկոսութեան հայկազեան սեռի սեռոն Սարգիս, և ի մերոյ կաթողիկոսութեան Ախթամարայ տէր Ատմի, զոր Տէր Աստուածն Խորայեղի պահեցէ անասան զաթոռ հայրապետական և զթագաւորական մերոյ ազին. և այլն»:

Աղթամարայ կաթողիկոսաց շարքն վաւերացընելու և ստուգութիւնը գործա հանելու համար՝ կը կարօտինք ոչ միայն երկար ժամանակի, այլ և բոլոր հայկական ձեռագրաց յիշատակարանաց և արձանագրութեանց մանրազնին խուզարկութեանց:

Հարկ կը համարիմ յիշել աստ համառօտիւ ի վասպուրական նստող այն հայրապետներն, յորոց բազումք թէ և իբրեւ կաթողիկոս Աղթամարայ չեն յիշուած ի շարս կաթողիկոսաց նոյն կղզւոյ, բայց նաւած են յԱղթամար ըստ յիշելոյ զանգաւն ազգային պատմաց, և անգ աւարտած իրենց երկրաւոր կեանքն: Առաջին անգամ, Արծրունեաց թագաւորութեան հաստատուելէն զրեթէ տասուերկու տարի առաջ, Դանայ Գեորգ Բ գառնեցի հայրապետը, իւր աշխարհի բազմադիմի աղէտքները տեսնելով, եկեր է ի վասպուրական. բայց չյիշուի թէ նստած ըլլայ յԱղթամար, այլ ինչպէս կ'երևի նստած է ի Չորոյ վանս, ուր և թաղուած է յետ վախճանին 897ին: Սորա յաջորդը Տ. Մաշթոց, քիչ ժամանակէն կը վախճանի և կը թաղուի ի Գառնի, գահը թողլով, իւր ա-

շակերտ և ազգակից Յովհաննէս Չ. Դրասխանաւորացոյն: Երբ քննական և դիտող աչքը նայինք սոյն այս Յովհաննէս հայրապետի կենաց պարագայից վրայ, պիտի տեսնենք որ շատ մասամբ կրնայ նմանութիւն ունենալ սա, մեր յառաջագոյն յիշած Գեորգ անուն հայրապետի հետ, որ գալով յԱղթամար, ձեռնադրեց գեղիչէ կաթողիկոս Աղթամարայ: Կարելի է որ անուանց սխալմունք մը եղած լինի, որով կոնկաւագիրն՝ փոխանակ յիշելու Յովհաննէս հայրապետի անունը՝ կը գէշ Գեորգ. սակայն այս մեր ըսածն առ ժամն պարզ քննութեան կարօտ չենք մը ընդունելու է, և ոչ ապացուցեալ ճշմարտութիւն: Յովհաննէս հայրապետը Գաղկայ թագաւորութեան ժամանակ և նորին հրաւիրմամբ, յետ տեսնելու Դանայ կաթողիկոսարանին յոփշտակելիլ, եկած է ի վասպուրական: Չգիտեմք նորա բնակած քաղաքի կամ վանքի անունն. նա ի վասպուրական գրած է իւր պատմութիւնն և վախճանած նոյն նահանգի մէջ, և ուր թաղուին մնացած է անձանթք. բայց որովհետեւ իւր յաջորդն նստած է յԱղթամար, հաւանական կը թուի որ ինքն այլ նստած և թաղուած ըլլայ նոյն կղզւոյ մէջ: Յետ Տեառն Յովհաննէս, արծրունի և բազբասունի թագաւորաց, Գաղկայ և Առասոյ հաւաքութեամբ կ'ընտրուի կաթողիկոս Տ. Ստեփանոս Բ և կը նստի յԱղթամար, բայց տարիէ մը վախճանելով, զահուն յաջորդ կը հանդիսանայ, նոյնպէս հաւանութեամբ երկուց վերոյիւեալ թագաւորաց, Տ. Թէոդորոս Ա: Աղթամարայ մէջ Թէոդորոս Ա հայրապետն այլ տառը տարի և չորս ամիս կաթողիկոսական պաշտօն վարելէ վերջ կը վախճանի, և ըստ Սաւուրի, կը թաղուի ի ժամարան Աստուածածնի:

Շարայարեղի

